

Arab Mamlakatlariga O`zbek (Turkistonlik) Lar Ko`chib O`Tishining Tarixiy Bosqichlari

Ikramov Ikrom Kamilovich
Zarmed universiteti o`qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada Arab mamlakatlarida o`zbek millatiga mansub aholi vakillari ko`chib o`tishining tarixiy bosqichlari ilmiy adabiyotlar tahlili asosida o`rganilgan.

Kalit so`zlar: Yaqin va O`rta Sharq, Arab mamlakatlari, neft, Buyuk Ipak yo`li, Imomqulixon, feodal urushlar, qul savdosi, irrigatsiya inshootlari, dehqonchilik, Makka, “Buxoroliklar do`koni”, “Samarqandliklar do`koni”, “Toshkentliklar do`koni”, Versal-Vashington tizimi, “O`zbeklar markazi”, “savdo-sotiq”, “sayyohlik”, “haj ziyorati”.

Bugungi kunda arab mamlakatlariga Yaqin va O`rta Sharq jo`g`rofiy mintaqasida joylashgan 14 ta mamlakat kiradi. Arab mamlakatlari o`z taraqqiyoti jihatdan turli bosqichlarda bo`lib, ularning asosiy qismi neft hisobiga yashayotgan davlatlar hisoblanadi. Masalaning bir jihati shundaki, arab mamlakatlari xom-ashyoga boy bo`lishi bilan birga, jahon savdo yo`llari tutashgan mintaqada joylashgan. Shuningdek, qadimgi Buyuk Ipak yo`lining o`nlab, yuzlab tarmoqlari ushbu mintaqadan o`tib, strategik ahamiyat kasb etgan.

Diniy, hududiy hamda an`anaviy omillar tufayli Markaziy Osiyo bilan Arab dunyosi o`rtasida qadim-qadimdan savdo-sotiq, ilmiy-madaniy aloqalar mavjud bo`lgan. O`rta asrlarda noan`anaviy, beshinchi arab sivilizatsiyasiga asos solinganligi, islom omili kabilar tufayli bu xalqlar o`zaro sivilizatsiyon ta`sir ko`rsatish maydonida bo`lishgan. Ortda qolgan XX asr jahon va O`zbekiston tarixida muhim saboqlar chiqarishimizga undamoqda. O`zbekiston Respublikasi prezidenti Islom Abdug`aniyevich Karimov ta`kidlaganlaridek: “Tarix saboqlari insonni hushyorlikka o`rgatadi, irodasini mustahkamlaydi.”¹

Shu sababli O`rta Osiyoda arab migratsiyasi, aksincha bu mintaqadan Yaqin va O`rta Sharq mamlakatlariga turkistonliklarning migratsion oqimlari ro`y berib turgan. Tarixdan ma`lumki, qaysikim hukmdor taxtdan tushirilsa, yoxud shohlik martabasidan ajralsa musulmonlarning muqaddas shaharlari Makka va Madinaga haj ziyoratiga otlangan. Muqaddas haj ziyoratiga yo`l - Turkiya, Eron, Misr davlatlari orqali o`tgan. Dastlab arab dunyosiga o`zbek xalqi vakillarining borib joylashuvi yakka tartibda bo`lgan. O`zbeklar savdo-sotiq ehtiyoji; “haj ziyorati” kabi maqsadlarda yo`lga chiqar, ayrim paytlarda ishlari yurishib u yoki bu arab mamlakatlarida qolib ketishardi. O`zbek xalqi vakillarining xorijda yashab qolishiga vaqt-vaqti bilan kuchaygan o`zaro feodal urushlar, xonliklar o`rtasidagi kelishmovchiliklar, qul savdosi, irrigatsiya inshootlari va dehqonchilik vohalari bo`lgan hududlarning toptalishi kabi ko`pdan-ko`p omillar ta`sir ko`rsatgan.²

Ashtarxoniyalar hukmdorlaridan Imomqulixon Makka shahrida oltin tutqichli zinapoya qurdirgan. Ayniqsa mang`itlar sulolasining vakili, “Ojiz” taxallusi bilan ham she`rlar yozgan Amir Abdulahadxon (hukmronligi:1885-1910 yillar) davrida Makka va Madina shaharlarida takyaxona (g`aribxonona); mehmonxonona, madrasa, xonaqoh, savdo do`konlari, uy-joylar, tegirmon, rabot(qal`a), masjid, bog` va hovli joylari kabilar bunyod etilgan. Makka va Madinada Buxoro amiri

¹Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo`q. -T.: Sharq; 1998. – B. 9.

²Ziyayev H. Z. Sibirdagi o`zbeklar. -T.: Fan;1966.-B.13.

Abdulahadxon tomonidan haj ziyoratiga boradiganlar uchun 2 ta mehmonxona qurilgan. Madina shahridagi yotoqxonaning bahosi 20.000 oltin so'm miqdorida bo'lib, ushbu mehmonxona shaharning Bobul Majid ko'chasida joylashgan. Makka shahridagi amir qurdirgan mehmonxona esa Shamil ko'chasida joylashgan bo'lib, uning bahosi 15.000 oltin so'm darajasida bo'lgan.³ XIX asr oxirida muqaddas shaharlarda bunyod etilgan amir inshootlarining egalari buxoroliklar bo'lishgan. Yotoqxonalar va mehmonxonalarda 20 nafargacha buxoroliklar va o'zbeklar mijozlar xizmatida bo'lishgan. Ayrim o'zbeklarning Makka, Madina, Qohira, Damashq, Bag'dod, Basra shaharlarida savdo do'konlari bo'lib, ulardagi peshtoqlarda "Buxoroliklar do'koni", "Samarqandliklar do'koni", "Toshkentliklar do'koni" kabi arab imlosida eski o'zbek adabiy tilida yozib qo'yilgan. Savdo ishlari yurishib ketganlar musulmonchilik qoidasiga ko'ra xorijda nikohga kirishib, oilalari bilan yashashgan.⁴

XX asr boshlariga qadar arab mamlakatlariga o'zbeklarning borib qolishi va muqim turib qolishi yakka holatda bo'lib, ommaviy tus olmagan edi. Bu davrda arab dunyosidagi "o'zbek diasporasi" haqida gapirish reallikdan yiroqdir.

Mustaqilligimiz arafasida, ya'ni 1989-yilda O'zbekiston Respublikasi mutassaddi rahbarlariga madaniy yordam so'rab maktub yo'llagan o'zbeklar ma'lumotlaridan aniq bo'ladiki, "buxoriylar" (ular o'zini shunday atashadi-muallif) bu yurtga XX asrdan oldin ham kelib qolganlar bor. Biroq ularning bolalari O'zbekistonni Vatan deb biladi.⁵ Suriya Arab Respublikasida XX asr dastlabki 10-yilliklarida 20 ming sonli turkistonliklar yashab, ular o'zlarini "buxoriylar" deb tanitganlar. Bu mamlakatdagi muhojir o'zbeklar haqida kengroq ma'lumot berishdan maqsad, ular ilk bor shu davlatda o'zlarining milliy uyushmalariga asos soldilar. 1920-1930-yillarda o'zbeklar jamoasi poytaxt shahar Damashq va uning atroflarida hamda Shom viloyatida yashardi. Tijorat va tadbirkorlik bilan boyib ketgan o'zbeklar o'zlarining mablag'lari hisobiga musulmon masjidi qurganlar. Ma'lumki, Birinchi jahon urushi natijalariga ko'ra, 1919-1920-yillardagi Versal-Vashington tizimi qarori bilan Suriya Fransiyaga mandat qilib berilgandi. O'sha davrdan o'zbeklar Suriya arab davlati aholisining umumiy ro'yxatiga kiritildi. 1940-yilda Damashqda o'zbeklarning "fuqarolar yordamlashma jamiyati" tuzildi. Ushbu jamiyat qoshida muhojir o'zbeklar savodini chiqaradigan maxsus o'quv kursi, bolalar uchun ona tilida boshlang'ich maktab ochildi. Maktab va kursda o'qitish ishlari tekin, homiylik asosida yo'lga qo'yildi.⁶

Damashq shahri atrofida joylashgan aholi markazi Jomi al-A'zamda, diniy maktab bazasida "O'zbeklar yordamlashma jamiyati" ham bo'lgan. Ushbu uyushmaning maqsadi- moddiy ahvoli og'ir bo'lgan muhojir millatdoshlarga ko'maklashish edi. Falastin markazi Quddusda "O'zbeklar markazi" XX asr boshlarida tuzilgan bo'lib, ushbu tashkilotni Shayx Abdulla Aziz al-Buxoriy boshqargandi.

Suriyadagi muhojir o'zbeklar tuzgan jamiyatlar tugab ketishiga sabab, 1958-yilda mustaqil Suriya Arab Respublikasi tashkil topishi bilan hukumat tomonidan chiqarilgan har qanday uyushmalarni ta'qiqlash to'g'risidagi qonundir. Bunday holat barcha Arab mamlakatlari mustaqillikka erishilganidan so'ng yangi hukumatlar siyosatiga xos bo'lib, mazkur davlatlarda o'zbeklar qanchalik ko'p sonli bo'lib yashamasinlar bugungi kunda ularning deyarli birorta ham rasmiy jamiyatlari yo'q.⁷

Arab mamlakatlaridan Misr Arab Respublikasida o'zbeklar zich yashaganligining muhim omili shundaki, Misr savdo yo'llari ustida joylashgan edi. Sharq mamlakatlari va Shimoliy Afrika orqali savdo-sotiq ishlari Misrning Qohira, Aleksandriya(Iskandariya) shaharlari orqali olib borilgan.

³Hayitov Sh. A. Buxoro hukmdorlarining xorijda qurdirgan inshootlari (muammoning manbashunosligi va tarixshunosligi) / "XIX asr oxiri- XX asr boshlarida Buxoro" mavzusida respublika ilmiy- nazariy anjumani materiallari. – Buxoro -2010.-B.219-220

⁴Islom huquqi (Fiqhi) bo'yicha har bir musulmon erkak 4 ta xotinga ega bo'lishi beshinchi ayolga uylansa, bir xotini bilan nikohni bekor qilishi kerak.

⁵Qarang.Yusupov A. Xorijdagi o'zbeklar //Yoshlik, 1989.- N6.-B.13-15

⁶Hayitov Sh. A. Buxoroliklarning xorijdagi tashkilot va uyushmalari tarixidan // Из истории культурного наследия Бухары (11-выпуск) изд. "Бухара"- 2008.- С. 72-73

⁷Nurulloxon hoji Abdullaxon Qo'qondiy.Muborak haj safari- T.: Kamalak; 1991.-B.105-107

Ikkinchidan, Misr orqali Makka va Madina shaharlariga muqaddas haj ziyoratiga olib boradigan yo'llar tutashardi. Arab mamlakatlarining qay biriga yashashdan qat'iy nazar muhojir o'zbeklar orasida, "gadoy" va "qashshoq" yo'q. Ular qayerga bormasin o'zining mehnatsevarligi, chidam va irodasi bilan o'z salohiyatini namoyish qilgan.

O'zbeklar orasidan dono va bilimdon diniy ulamolar, dunyoviy bilim namoyandalari yetishib chiqqan. Ota-onasi andijonlik bo'lgan, Damashqda yashagan Burxon al-Buxoriy. U filologiya sohasida ilmiy izlanishlar olib borib, professor darajasiga erishgan. U uzoq yillar davomida faoliyat yuritib, "O'zbek- arab tili lug'ati" kitobini yaratdi. Kitob bir necha bor qayta-qayta nashr qilindi. Burxon al-Buxoriy she'r mulkinging sultoni Hazrat Alisher Navoiyning asarlarini transkripsiya yo'li bilan Yevropa tillariga (ingliz, fransuz, nemis-muallif) tarjima qilib tarqatish bilan shug'ullanadi. Olimga arab dunyosida ta'lim bergan va tarbiyalagan 20-30 nafar shogirdi doimo ilmiy madad berib kelmoqda.

Arab mamlakatlaridagi o'zbeklar soni XX asr birinchi yarmiga qadar tez-tez o'zgarib turdi. Buning asosiy sabablari bu mamlakatlarda siyosiy vaziyatning keskinlashib turishi, mintaqaviy mojarolar, muhojirlar bilan bog'liq qonunlar kabilarda namoyon bo'ladi. Xullas, XX asr 2-yarmiga qadar arab mamlakatlaridagi o'zbeklar tarixning turli bosqichlarida bu mamlakatlarga kelib joylashdilar. Bu bosqichlarni taxminan quyidagilarga ajratish o'rinli bo'lardi degan fikrdamiz:

1. O'rta asrlarda "savdo-sotiq", "sayyohlik", "haj ziyorati" kabi omillar tufayli muhojir bo'lib qolish bosqichi.
2. Turkistonning Rossiya imperiyasi tomonidan istilo qilinishi va mustamlaka davridagi (1867 – 1917-yil) muhojirlik bosqichi.
3. Turkistonda sovet hokimiyatining o'rnatilishi va mustahkamlanishi davrida, ya'ni 1917 – 1930-yillarda kechgan ommaviy muhojirlik bosqichi.

Arab mamlakatlarida o'zbek diasporasi (tarqalishi)ning vujudga kelishi esa, XX asr 2-yarmida yuz berdi. Bu davr talqini ham bir necha bosqichlarda tahlil va tadqiqotga muhtoj.

Foydalangan adabiyotlar ro'yxati:

1. Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. -T.: Sharq; 1998. – B. 9.
2. Ziyayev H.Z. Sibirdagi o'zbeklar. -T.: Fan; 1966. -B.13.
3. Hayitov Sh.A. Buxoro hukmdorlarining xorijda qurdirgan inshootlari (muammoning manbashunosligi va tarixshunosligi) / "XIX asr oxiri- XX asr oshlarida Buxoro" mavzusida respublika ilmiy-nazariy anjumani materiallari. – Buxoro -2010.-B. 219-220
4. Yusupov A. Xorijdagi o'zbeklar // Yoshlik, 1989.- N6.-B.13-15
5. Hayitov Sh.A. Buxoroliklarning xorijdagi tashkilot va uyushmalari tarixidan // Из истории культурного наследия Бухары (11-выпуск) изд. "Бухара"- 2008.-С. 72-73
6. Nurulloxon hoji Abdullaxon Qo'qondiy. Muborak haj safari. -T.: Kamalak; 1991. -B.105-107